

UDC 929:94(5+35)167/168 Schlözer

“ORIENTAL” AUGUST LUDWIG SCHLÖZER: THE TRAVEL TO THE EAST THAT DID NOT HAPPEN

Heorhii Papakin

DSc (History)

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies NAN of Ukraine

4, Triokhsviatitel's'ka St., Kyiv, 01002, Ukraine

hpapakin@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5647-1686

The forms of interest in the East of the famous historian, political scientist, source scholar of the Age of Enlightenment August Ludwig Schlözer, who was called the “German Voltaire”, are revealed. As a student at Göttingen University, he prepared for a long trip to the Middle East, Persia, and India. It was to be realized in the 1760s, for which the ambitious young man studied Eastern languages, customs and history of many Asian countries. But such plans were not destined to come true due to an invitation to the capital of the Russian Empire. Here Schlözer, not abandoning his youthful dream, immersed himself in the world of Russian chronicles, became a well-known specialist in this field, but he was not allowed to travel to the East. During his stay in St. Petersburg, later in Göttingen, the scientist resolved various problems of Sinology, Ottoman studies, Mongol studies, and published works on such subjects. These were studies of world history, oriental source studies, linguistics, etc. He considered the history of the East as an important part of world history, which was reflected in his German publications. Interests in Oriental studies, despite the fact that they were not realized through travel, became a significant part of the scientific heritage of the famous scholar. It can be argued that oriental interests fully fit into the format of his activity as a “mediator of the world”.

Keywords: Arabic and Hebrew Linguistics; August Ludwig Schlözer; Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg; Orient; University of Göttingen

“ОРИЄНТАЛЬНИЙ” АВГУСТ ЛЮДВІГ ШЛЬОЦЕР: ПОДОРОЖ НА СХІД, ЩО НЕ ВІДБУЛАСЯ

Г. В. Папакін

Вступ

Август Людвіг Шльоцер (August Ludwig Schlözer, 1735–1809, з 1804 фон Шльоцер), уродженець князівства Гогенлое-Кірхберг у Франконії (Німеччина, тоді Священна Римська імперія германської нації), був видатною постаттю в науці кінця XVIII ст. За внесок у німецьке Просвітництво його навіть називали “німецьким Вольтером”. Шльоцер залишив свій слід у багатьох науках, працював у кількох державах (Швеція, Російська імперія, курфюрство Ганновер). Він був істориком, статистиком, теологом, політологом, публіцистом, літературознавцем, мовознавцем, славістом, сходознавцем, палеографом, археографом, окрім того – фахівцем з бухгалтерської справи, лікарем і ботаніком.

Шльоцер здобув дуже ґрунтовну освіту. У Геттінгенському університеті (Academia Georgia-Augusta, заснована 1737 р. Ганноверським електором Георгом / королем

© 2024 H. Papakin; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Великої Британії Джорджем І) вивчав природничі науки, математику, східні мови (гебрейську й арабську), юриспруденцію тощо. Також повноцінно навчався ще у двох знаменитих університетах: Віттенберзькому (Німеччина) та Уппсальському (Швеція). Загалом здобуттю університетської освіти він присвятив понад 7 років, постійно додаючи до обов'язкових курсів інші дисципліни. Зокрема, повернувшись 1759 р. зі Швеції до Геттінгена, почав навчатися медицини та ботаніки.

Його велика наукова спадщина вже понад два століття активно досліджується вченими багатьох країн. Насамперед це німецькі історики. Маємо кілька його біографій, першу з яких підготував його син Крістоф [Schlözer 1828; Doering 1836; Vock 1844; Fürst 1928; Peters 2005]. Праці про Шльоцера надруковано англійською, російською, португальською, французькою та іншими мовами. Головну увагу зосереджено на його діяльності у сфері історії, статистики, політології, публіцистики, джерелознавства й археографії. Високо цінуються історико-критичний метод історичних досліджень, запроваджений геттінгенським професором [Лятошинській 1884; De Melo Aгауґо 2015], його вплив на розвиток історичної думки взагалі.

“Орієнтальний” складник наукової творчості Шльоцера

Водночас дослідження витоків і розвитку зацікавлення Шльоцера Сходом здебільшого залишається на марґінесі сучасних наукових досліджень. Дуже мало місця відведено цій темі в останній біографії вченого, виданій 2005 р. [Peters 2005]. Мабуть, один з небагатьох винятків – колективна німецькомовна монографія, що трактує постать науковця як “посередника світу” [August Ludwig (von) Schlözer in Europa 2012]. Але й там головну увагу зосереджено на Європі. Ба більше, вже на початку передмови до видання його упорядники, згадавши орієнтальні захоплення геттінгенського професора, водночас наголосили, що Шльоцер був “європейцем з насправді європейським горизонтом” [August Ludwig (von) Schlözer in Europa 2012, 1]. Тож, попри заявлену редакторами збірки інтенцію розкрити “всього Шльоцера”, його орієнтальні зацікавлення не знайшли належного висвітлення, за винятком окремих згадок про плани подорожі Сходом.

Отже, можна стверджувати, що Шльоцер як дослідник Сходу ще не привернув увагу історіографів. Хіба що можна зазначити окремі згадки про вченого в праці Юргена Остерхаммела про Просвітництво та Схід [Osterhammel 2018]. Це погано корелюється зі “справжнім Шльоцером”. Є всі підстави стверджувати, що Схід посідав значне місце в його науковій спадщині і загалом у житті. Тому варто розглянути цю статтю як першу спробу привернути увагу до “орієнтального Шльоцера” поруч зі Шльоцером-європейцем.

За власним зізнанням, інтерес до східних проблем у широкому розумінні прокинувся в Шльоцера ще в підлітковому віці. Розпочалося з оволодіння потрібними мовами. Майбутній геттінгенський професор походив з родини протестантського священника. Вивчення гебрейської мови в XVI–XVIII ст. було досить поширене серед німецьких богословів. У такий спосіб вони намагалися дістати безпосередній доступ до оригінального тексту книг Старого Заповіту. Отже, у віці 11 років Шльоцер почав ознайомлення з гебрейською мовою. Він навіть опрацював власну методику опанування нею шляхом виокремлення та заучування коренів слів. За його твердженням, таку систему вивчення іноземних мов він остаточно сформулював у 15 років. Учений називав її “веселою методою, що мисленням веде далі, ніж пам'яттю, і того, хто здатний думати, звільняє від тупої старанності” [Schlözer 1802, 42].

Згодом, під час навчання у Віттенберзькому та Геттінгенському університетах, його викладачі Йоганн Матіас Геснер та Йоганн Давид Міхаеліс позичили та вдосконалили такий спосіб засвоєння гебрейської мови.

Уже юнаком Шльоцер захопився арабською. У спогадах він указував, що студіював її сім років – стільки, скільки тривало здобуття ним вищої освіти в університетах

Німеччини та Швеції. Причому, якщо вірити мемуарам, у Геттінгенському університеті він уже практикував викладання цієї мови студентам молодших курсів. Професор Міхаеліс передав йому на один семестр п’ятьох своїх студентів-арабістів, і ті залишилися задоволеними здобутими знаннями [Schlözer 1802, 1].

Зрештою, про високий рівень підготовки молодого дослідника свідчить такий факт: він писав про 15 мов, якими володів пасивно чи активно [Schlözer 1802, 40]. Насправді їх, очевидно, було більше, якщо врахувати всі згадані ним мови. Серед них домінували класичні: латина, грецька, гебрійська; сучасні: шведська, французька, польська, чеська, хорватська, російська, кілька німецьких діалектів; зі східних: арабська, коптська, китайська, японська, турецька; з мертвих: халдейська, давньоруська (церковнослов’янська).

Азійські мандри: мрії, підготовка, заборона

Такий мовний набуток Шльоцера став підготовчим етапом до найголовнішого, на його переконання, звернення в житті – подорожі на Схід. Для нього зв’язок між відвіданням країни та оволодіння її мовою був очевидним. Наприклад, уже під час перебування у Санкт-Петербурзі (1764) молодий ад’юнкт дістав пропозицію приєднатися до російського посольства в Китай, але він відмовився. Його не влаштовували умови майбутнього перебування в Піднебесній імперії, суворі обмеження на пересування та контакти для іноземців, запроваджені китайським урядом. Це зводило нанівець можливості вивчення життя та побуту тубільців, їхніх суспільних і родинних відносин. Проте найголовнішим аргументом стало власне незнання китайської мови: “Що робитимеш у країні, мову якої не розумієш?” [Schlözer 1802, 94].

За наведеними у спогадах свідченнями, подорож країнами Азії була Шльоцеровою мрією ще з дитинства. Народилася вона під впливом “географії Гюбнера” та різноманітних “Робінзонів”. У юнацькі роки потяг до Сходу ще більше зміцнився. Остаточно ідея мандрів сформулювалася в період університетського навчання. Одним з натхненників планів відвідання “території Старого Заповіту” став учитель Шльоцера професор-геолог Міхаеліс. Тому справді вдалося за підтримки данського королівського двору організувати експедицію геттінгенських учених на чолі з Карстеном Нібуром (Karsten Niebuhr, 1733–1815) до Єгипту, Сирії, Месопотамії, Персії, Індії (1761–1767) [див.: Вааск 2014; Lauer 2012, 24]. На жаль, молодий учень Міхаеліса не зміг приєднатися до її учасників, адже перебував тоді в Санкт-Петербурзі. За іронією долі, “російські пригоди” Шльоцера тривали практично стільки ж, скільки африкансько-азійські мандри Нібура.

Спеціально задля подорожі на Схід молодий науковець додатково опанував фахи медика та бухгалтера. Два роки (1759–1760) стажувався у шведській торговій фірмі, де пізнав тонкощі італійської подвійної бухгалтерії та конторської справи. Після тимчасового повернення до Німеччини (1760–1761) додатково вивчав медицину. На переконання амбітного молодика, така кількість спеціальностей могла зробити його незамінним учасником будь-якої дипломатичної, торговельної чи наукової місії на Схід. Або ж дати змогу мандрувати самостійно, здобуваючи потрібні для подорожі гроші як медик, бухгалтер, перекладач тощо. Проте на першому плані були наукові дослідження історії, релігії, культури, побуту східних народів, відкриття залишків монументальної спадщини минулих цивілізацій.

Про свої омріяні мандри та потрібні для того повноваження Шльоцер писав так:

“...я хотів мандрувати не як вдумливий спостерігач, ще менш – як сентиментальний пейзажист; а у справах, з дорученнями від свого уряду, якому я мав надавати часті та точні звіти про свою діяльність. Я б на все погодився: бути перекладачем, секретарем, агентом, консулом, резидентом і так далі, і так далі. У найкращому віці для мандрів я дослідив би вісім-десять головних країн і головних міст; прожив би по року або по два у всіх країнах, що різко відрізняються одна від одної, у Персії, в

Індії, Китаї, Єгипті, Марокко, Америці і так далі, влаштувався б у кожній з них та, як посадова особа, зайнявся б не тільки народом та урядом, а й внутрішнім побутом родини...” [Schlözer 1802, 307].

Згадки тут Америки та Африки, зрозуміло, лише мовний зворот, оскільки всю увагу вченого насправді було прикуто до Азії. Намічена ним географія мандрівки відзначалася грандіозністю задуму. 1761 р., від’їжджаючи до Санкт-Петербурга, Шльоцер мріяв відвідати не тільки Левант. Він згадував Єрусалим, Аравію, Персію, навіть Індію. Важко сказати, скільки часу могла тривати така далека подорож. Мабуть, Шльоцер розраховував присвятити їй кілька років – у спогадах ішлося навіть про десять [Schlözer 1802, 86]. Існувала спеціальна програма експедиції, розроблена з допомогою того самого Міхаеліса.

Як перше наближення до східної теми слід розглядати наукову монографію, що нею дебютував Шльоцер. Він видав шведською мовою книгу про розвиток торгівлі в давньому світі [Schlözer 1758]. Основними джерелами для її написання стали біблійні та античні відомості про торгові відносини в Середземномор’ї, зокрема про роль у цьому фінікійців. Історик розглядав історію комерції та мореплавства в контексті розвитку цивілізації, вважаючи торговельні зв’язки основним його рушієм [Nokkala 2021].

Європейське наукове співтовариство (принаймні німецьке, данське, шведське, у яких науковець уже зарекомендував себе) підтримувало плани свого молодого обдарованого члена. Достатньо згадати, що в дипломі кореспондента геттенберзького наукового товариства *Academia Georgia-Augusta*, отриманому Шльоцером уже в Санкт-Петербурзі, згадувалося про цей план відвідання країн Сходу.

Європейське Просвітництво загалом дуже цікавилася Азією. Досліджуючи інші землі, європейці плекали почуття власної вишості, формували свою особливу ідентичність [див.: Osterhammel 2018]. Але для того, щоб великі мужі науки цієї епохи всебічно усвідомили Схід, потрібні були численні подорожі науковців, урядових агентів, розвідників, священників, торговців та авантюристів, потрібні були привезені звідти знання, артефакти, пам’ятки таких далеких від Європи культур, описи побуту, звичаїв, мов народів інших континентів.

Європейські володіння Османської імперії, Близький Схід та Аравія – дуже модний у XVII–XVIII і навіть у XIX ст. напрям подорожей. Зазвичай експедиції на Схід приносили широку відомість мандрівникам, які описували свою поїздку як авантюрний роман або ж друкували наукове дослідження за її наслідками. Яскравий приклад – подорож 1675–1676 рр. османськими володіннями в Європі та Азії французького лікаря Якоба (Жака) Спона (1647–1685) у компанії з англійським священником Джорджем Велером (1650–1723). За її наслідками обидва випустили власні розповіді про подорож [Spon 1678; Wheler 1682]. Окрім того, перший з них опублікував ґрунтовне дослідження про виявлені джерельні скарби античної доби [Spon 1685]. Йому судилося стати справжнім науковим бестселером кінця XVII – початку XVIII ст. Уже після смерті автора ця праця, як і опис подорожі, кілька разів перевидавалася, і не лише у Франції. У книзі Спон запропонував свої назви значної кількості спеціальних джерелознавчих наук. Частина з них наукова спільнота сприйняла та почала активно використовувати (археографія, археологія, нумізматики, гліптика тощо), а частина не прижилася.

Організована за сприяння Міхаеліса та підтримки данського короля експедиція Карстена Нібура до Єгипту, Малої Азії та Месопотамії (1761–1767) також може слугувати таким прикладом. Вона виявилася фатальною для всіх її учасників, окрім керівника. Після повернення Нібур випустив двотомник з її описом, що витримав кілька видань у Данії, Німеччині, Великій Британії [Niebuhr 1774; 1778], зажив слави першопрохідника Аравії, Персії, творця перших карт Ємену, відкривача месопотамського клинописного письма тощо.

А от зі Шльоцером сталося інакше. Замість Сходу той потрапив до Російської імперії, яка лише на початку XVIII ст. з’явилася на європейському обрії. Тож для пересічних мешканців і наукового світу Європи вона була не менш незнаною та загадковою, ніж Османська чи Перська імперії або ж Аравійський чи Гіндустанський півострови. До того ж Росія мала великі та практично необстежені володіння в Азії, у своєму нестримному експансіонізмі вийшла на кордони з Китаєм, Персією, середньоазійськими державами. Тому, за спогадами геттінгенського професора, його наставник Міхаеліс, палкий прихильник такої подорожі, переконував молодика, що російський напрямок східних мандрів може виявитися дуже цікавим. Адже ще ніхто не подорожував на Схід через Російську імперію, а сприяння російського посла у Стамбулі могло бути вирішальним для отримання всіляких дозволів Високої Порти [Schlözer 1802, 5]. Про це йшлося також у листах-запрошеннях Герарда Фрідріха Міллера із Санкт-Петербурга. Той переконував Шльоцера, що потрапити до Персії, Туреччини, Китаю значно легше з території Росії або в складі російських дипломатичних місій [Шлецер 1875, 315]. Поза сумнівом, саме це, поряд з обіцянкою посади в Імператорській академії, заохотило юнака їхати в незвідану Росію. У записці Григорію Теплову в листопаді 1764 р. він наголосив на серйозності своїх намірів: “Я спеціально прибув до Росії, щоб знайти тут допомогу для здійснення такої подорожі” [Шлецер 1875, 318].

З моменту свого приїзду до Санкт-Петербурга восени 1761 р. енергійний юнак заглибився в опанування російської та давньоруської мов, пошук джерел ранньої історії Московської держави. Він визнав такими руські літописи київського походження, приступив до їхнього вивчення та публікації. Водночас став одним зі стовпів “варязької теорії” початку Росії, виводячи російську історію від київської доби. Адже він побачив, що офіційній історії Російської імперії не вистачало заглиблення у століття. Саме цим – штучною пролонгацією російської історії в античність Шльоцер дорікав відомому історику Василю Татищеву. Проте й сам не уникнув аналогічної тенденції, хіба що не пішов далі X ст.

Водночас Шльоцера не полишали думки про орієнтальну подорож. Він сподівався поїхати на Близький Схід з повноваженнями від російського уряду. Перед тим його плани були дещо іншими: увійти до складу дипломатичної, торговельної або наукової місії якоїсь із європейських держав. З такою метою Шльоцер за сприяння свого наставника Міхаеліса контактував з данськими дипломатами у Стамбулі. З 1762 р. виношувалися ідеї скористатися російським посольством у Туреччині. Йшлося також про залучення вченого до комерційних проєктів у Леванті, що народилися за короткого царювання Петра III [Schlözer 1802, 83]. Шльоцер пізніше згадував, що навіть усвідомлював імовірність трагічного завершення небезпечної подорожі, радів з того, що не мав на той момент родини та близьких, які б сумували за ним у разі загибелі.

Проте академік Герард Міллер, який був на той момент головним покровителем молодого вченого, зрештою відмовив у підтримці. Він заявив, що вважав такі плани лише юнацькою примхою. На цьому тлі між ними тривали постійні суперечки, що призвели до повного розриву контактів, відвертого наукового суперництва.

У спогадах про петербурзький період життя відбито складне становище молодого науковця. Керівництво Імператорської академії наук нібито не заперечувало проти його участі в науковому житті. Водночас не вирішувалися суттєві для Шльоцера проблеми: гідної оплати праці, академічного статусу, залучення до певних наукових проєктів. А згодом почалися переслідування молодого науковця, інспіровані впливовим академіком Михайлом Ломоносовим. Той був одним із двох директорів академії, тобто фактичним її співкерівником.

Такими обставинами було викликане звернення до Григорія Теплова, впливового урядовця на початку правління Катерини II, фактичного урядового куратора

Імператорської академії наук. У поданій записці (листопад 1764 р.) йшлося про три варіанти можливої подальшої співпраці Шльоцера з цією установою.

На перше місце вчений поставив подорож до Леванту. Він пропонував російській владі профінансувати його одноосібну поїздку на Близький Схід з науковими та комерційними завданнями. Для себе Шльоцер планував збирати різноманітні відомості про життя азійських народів. Для уряду Російської імперії – інформацію про можливий товарообмін, торговельні маршрути, середземноморські порти тощо. Другий план стосувався напрямів дослідження історії Росії давнього періоду. Третій передбачав повернення Шльоцера до Геттінгена та працю там за дорученнями Імператорської академії наук у Санкт-Петербурзі.

Сам науковець сподівався на височайше затвердження першого варіанта. Його було докладно розписано на шість років. Перші два – підготовка до подорожі в Геттінгені. Далі – виїзд до Середземномор'я, зупинка в Римі й опрацювання слов'янських рукописів у Ватикані. Передбачалося тривале знайомство з найбільшими торговельними портами Середземномор'я (Ліворно, Кадікс, Смірна та ін.) за завданням російського уряду. Завершитися подорож мала відвіданням Персії (Ірану), мандрями міжріччям Тигру та Євфрату, поверненням через Каспійське або Чорне море до Росії [Шлецер 1875, 319].

Шльоцер начебто вже схилив Теплова на свій бік. Але передана йому воля імператриці зобов'язувала зайнятися російською історією. Отож про орієнтальний проект довелося остаточно забути [Schlözer 1802, 274].

В історичній літературі висловлювалася думка, що вибір на користь давньої російської історії та відмову від подорожі на Схід було зроблено Шльоцером свідомо. Це стало його остаточною рішечкою, як стверджує Рейнхард Лауер:

«Спочатку Шльоцер бачив у цьому (перебуванні в Санкт-Петербурзі. – Г. П.) не що інше, як бажаний плацдарм для здійснення запланованої подорожі на Схід, але незабаром перед ним відкрилися інші, абсолютно нові перспективи. Він не тільки вивчив російську та церковнослов'янську мови за короткий час – користуючись своїм так званім “кореневим методом” оволодіння мовою, який випробував 15 разів, – він осягнув для себе величезні можливості та розміри Російської імперії, але передусім він також осягнув зібрані Міллером руські літописи та правові пам'ятки, досі практично неопрацьований матеріал, який він (Шльоцер. – Г. П.) твердо збирався критично відкрити. Тож він відмовився від свого східного проекту на користь російської історії: теолог став славістом!» [Lauer 2012, 24].

З такими категоричними твердженнями важко погодитися. Достатньо прочитати спогади Шльоцера, щоб побачити, як важко далася його вимушена відмова від планів поїздки на Схід. Навіть 38 років по тому його не залишило відчуття гіркоти від такої ситуації, що брутально перекреслила юнацькі мрії [Schlözer 1802, 304–305]. Мабуть, більше правди в епіграмі неназваного петербурзького друга Шльоцера з цього приводу:

“Мріючи про поклик честі,
він подумки вже йшов морями та землями до Єрусалима...
Але Бог, Катерина та його фатум сказали – Ні!
І пілігрим до Синаю замерз на Гірві-Сарі!” [Schlözer 1802, 305].

Отже, правильно буде сказати, що сумний фінал справи про орієнтальну подорож ученого визначила крижана атмосфера Санкт-Петербурга. Постійна недовіра, підозри, навіть переслідування з боку достойників академії, всевладдя російських імперських бюрократів виявилися тими факторами, що загасили мрії вченого про мандри Сходом. У такому сенсі петербурзький період життя Шльоцера став знаковим чи навіть переломним. Це означає його нинішній біограф Мартін Петерс (Еспенхорст): “Саме в Петербурзі він перетворився з біблійного екзегета

на джерелознавця, зі сходознавця – на славіста, зі студента-медика – на статистика (у сенсі опису держав) і з філолога – на історика” [Peters 2004, 183–184].

Східна проблематика в науковій творчості Шльоцера

Утім, твердження про повну відмову науковця від орієнтальних досліджень слід уважати суттєвим перебільшенням. Східну тематику Шльоцер не полишав упродовж петербурзького періоду життя. Зокрема, у листопаді 1762 р. йому довелося мати справу з величезним (16 томів) рукописом китайською мовою, придбаним свого часу в Пекіні. Йшлося про випущений у Пекіні 1739 р. “Зведений опис восьми знамен (*Ба ци тун чжи*)”. Поручник Ларіон Россохін (один з небагатьох у Санкт-Петербурзі знавців китайської мови, учасник пекінської місії) помер, не закінчивши повного перекладу манускрипту. Його справу завершив поручник Олексій Леонтєв. 1762 р. директор академії Йоганн Каспер Тауберг залучив Шльоцера як відомого історика та поліглота до оцінки виконаного перекладу та визначення перспектив його публікації. Той уважно переглянув збірник і дослідив його зміст. У висновку науковець інформував керівництво академії про важливість видання рукопису та не заперечував проти свого залучення до цієї справи [Шлецер 1875, 285–286]. Але китайською мовою він тоді ще не володів, тому незрозуміло, як планував упоратися з таким завданням. Очевидно, йшлося лише про опрацювання вже завершеного перекладу Россохіна – Леонтєва. Шльоцер підкреслював, що величезний рукопис містить забагато офіційного (тексти урядових актів) та довідкового матеріалу (списки, генеалогія, характеристики правителів і високопосадовців), визнаного ним зайвим в історичному творі. Тож запропонував зробити короткий “екстракт” з отриманих ним 13 томів, виключивши всі несуттєві, на його погляд, відомості.

Водночас помітним було розходження між характеристиками рукопису, даними Шльоцером і Россохіним. Перший визначив його як загальну “китайську історію”, тоді як другий – як історію та опис маньчжурського народу-війська XVII–XVIII ст. Як відомо, саме в другій половині XVII ст. маньчжури завоювали весь Китай. Ними було засновано нову династію Цін, створено власну систему адміністративного управління, що проіснувала до початку XX ст.

Загалом історія з цим виданням мала також драматичний бік. Академік Ломоносов як запеклий конкурент Шльоцера на ниві російської історії не пропустив можливості завдати тому дошкульного удару. Професор-хімік виставляв його зрадником, який готувався продавати за кордон “державні таємниці Росії”. Він звинуватив молодого вченого в “підступному намірі” зробити німецький переклад маньчжурського манускрипту та передати його до Німеччини [Шлецер 1875, 287]. Сучасна російська історіографія радо підхопила таке необґрунтоване звинувачення науковця-іноземця. Тобольський професор Володимир Дацишен нині стверджує:

“...ад’юнкт історії та радник канцелярії Академії наук И. И. Тауберг, усупереч такому розпорядженню Сенату, передав рукопис перекладу академікові А. Л. Шльоцеру, який плекав намір вивезти за кордон та опублікувати там переклади російських синологів. Тільки завдяки втручання у справу М. В. Ломоносова праці перших російських китаєзнавців залишилися в Росії” [Дацишен 2015, 29].

Тут міститься ціла низка фактичних помилок. Йоганн Каспер Тауберг був одним із двох директорів Імператорської академії наук (другий – Ломоносов). Як найвищий адміністратор, мав повне право залучати до наукових проєктів та їхньої експертної оцінки працівників академії на свій вибір. Шльоцер у той період мав звання ад’юнкта, а не академіка. Ломоносов інкримінував йому не намір передати за кордон рукопис авторства Россохіна та Леонтєва, а лише намір здійснити його переклад німецькою. Оскільки автором такого імовірного, але не здійсненого перекладу міг бути сам Шльоцер, то сучасні обвинувачення його у спробі вивезення рукопису

“перших російських синологів” мають непереконливий вигляд. Публікацію рукопису Россохіна – Леонтєва здійснили майже 20 років по тому, коли німецький науковець уже давно залишив Росію. Китайський рукопис було оприлюднено 1784 р. в повному обсязі (16 книг) саме як історію маньчжурського народу та війська [Россохин, Леонтєв 1784].

Прикметно, що Шльоцер у спогадах не згадав цей випадок. Знаємо про нього лише з академічних документів, опублікованих 1875 р. як додаток до російського перекладу мемуарів геттінгенського професора.

Після вимушеної відмови від своєї східної подорожі вчений змінив вектор орієнтальних інтересів. Ним стали дослідження сучасної йому сходознавчої літератури, опрацювання східних джерел. Під час тимчасового повернення до Геттінгена 1765 р. від шукав і купував такі видання для Імператорської академії наук. Зокрема, ішлося про бібліотеку та рукописну збірку російського академіка, першого орієнталіста в Росії Готліба Зігфріда Баєра, яку мали придбати для академії в Санкт-Петербурзі одразу після смерті академіка 1738 р. Але з'ясувалося, що значна частина арабських і китайських рукописів цього зібрання потрапила до Великої Британії, де занесена до відповідних каталогів. Шльоцер обурено запитував в академії, як таке могло статися [Шлецер 1875, 352].

Пошуки східних джерел вели вченого різними маршрутами. У якомусь франконському селі він надібав у місцевого священника китайський рукопис. Шльоцер сам не зміг прочитати цей текст, але за наявними малюнками зробив висновок про його належність до конфуціанської традиції. Скопійований заголовок манускрипту він відіслав Олексію Леонтєву в Санкт-Петербург, щоб той міг зробити висновок щодо нього [Шлецер 1875, 356–357].

У подальшій науковій творчості Шльоцера Азія і далі посідала своє місце, хоча його вже не можна назвати провідним. Тому варто наголосити, що Шльоцер-сходознавець “не замерз” остаточно в Санкт-Петербурзі. Наприклад, збірник орієнтальних студій ученого з османістики та монголістики засвідчує це. Перший розділ книги мав назву “*Origines Osmanicae*”, містив критичний огляд основних джерел давньої османсько-турецької історії (XIII–XIV ст.). Окрім турецьких, у праці проаналізовано також грецькі (візантійські), арабські, європейські наративні джерела. За звичною для геттінгенського професора методикою авторський текст супроводжується уривками з таких джерел (“зразками”, за висловом Шльоцера), переліком перших османських вождів і правителів. Цікаво, що автор вважав за потрібне здійснити порівняльний аналіз праць османських хроністів і руських літописців (Нестора Печерського та його наступників). При тому історик покликався на свою публікацію *Probe Russischer Annalen* 1768 р.

Другий розділ було присвячено дослідженню ролі монголів у поширенні паперових грошей в Азії в XIII ст. Ця розвідка спиралася на свідчення європейських мандрівників (Марко Поло та ін.), які вперше побачили паперові гроші у володіннях монгольських ханів. Аналіз такої інформації дав змогу Шльоцеру стверджувати, що саме монголи стали ініціаторами запровадження паперового грошового обігу в Середній Азії та на Близькому Сході. У книзі також ішлося про специфіку орфографії особових імен і титулів азійських правителів [Schlözer 1797].

Цей збірник тематичних орієнталістських студій науковця можна вважати похідним від шльоцерівського гранднративу всесвітньої історії. Геттінгенський професор працював над ним упродовж 1770–1792 років, коли дослідження руських літописів відійшли для нього на другий план. Проте, окрім презентаційних (*Vorstellung seiner Universal-Historie*, 1772), довідкових, хрестоматійних і підручникових (*Vorbereitung zur Weltgeschichte für Kinder*, 1779) видань, ним так нічого не було оприлюднено. Видані праці не переросли у справжній гранднратив, але наочно демонструють основні підходи вченого до такої глобальної теми.

Історія Сходу для Шльоцера була важливим складником всесвітньої історії. Вже за петербурзького періоду свого життя він на свій смак відформатував такий навчальний курс. Шльоцер викладав його синам гетьмана Кирила Розумовського та іншим юним нащадкам верхівки імперської бюрократії в 1764–1766 роках у т. зв. приватному Інституті Розумовського. Там поруч з асирійцями та лангобардами, оціненими як “всесвітні завойовники”, знайшлося місце монголам і калмикам, роль яких у всесвітній історії була не менш важливою. Такі ідеї історик намагався запроваджувати в Геттінгені впродовж 1770–1792 років [Schlözer 1802, 136].

На жаль, чогось ґрунтовного з поля орієнталістики Шльоцер уже не написав. Останні роки його життя було повністю присвячено зовсім іншій колосальній праці – “Нестору” в п’яти томах. Таке ґрунтовне опрацювання руських джерел, репрезентованих ним як свідчення початку Російської держави, було зумовлено як науковими, так і політичними чинниками. Але в опублікованих якраз напередодні видання “Нестора” спогадах про петербурзький період життя Шльоцер згадав свої юнацькі мрії з дослідження Сходу.

Висновки

Отже, підбиваючи підсумки всього викладеного, можна стверджувати, що Август Людвіг Шльоцер усією своєю науковою діяльністю та життям продемонстрував абсолютне занурення в орієнтальні проблеми. Попри всі перепони, що стали на шляху омріяних з юності занять і мандрів глибинною Азією, він засвідчив свою відданість цій темі. Сходознавчі зацікавлення, хоча й не реалізувалися шляхом мандрівки, стали вагомою частиною наукового доробку відомого вченого. У загальному контексті його життя та творчості можна стверджувати, що такі орієнтальні вправи повністю вписувалися у формат його діяльності як “посередника світу”. Саме таке “медіумне” покликання Шльоцера зазначив Ульріх Мулак:

«Надзвичайний обсяг його діяльності, про який тут можна лише натякати, також свідчить про те, що його інтерес до посередництва був, по суті, необмеженим і потенційно поширювався на все, тому все, що потрапляло в його поле зору, було універсальним. Цей універсальний інтерес заповнив “цілого” Шльоцера; це був основний мотив, загальна тема, можна сказати, місія його життя. У свою епоху Шльоцер був подібний до мандрівника, який об’їздив увесь світ і прагнув донести до людей те нове, що він бачив і переживав усюди» [Muhlack 2012, 14].

Геттінгенському професору не вдалося здійснити омріяну ним подорож на Схід. Але всією своєю науковою творчістю він насправді доносив до студентів, наукової та читацької аудиторії все нове, що йому відкривалося в джерелах і наукових дослідженнях з різних сторін знань. Немала частина таких здобутих знань була пов’язана з орієнтальною тематикою.

---

¹ Фінська назва Васильєвського острова в Санкт-Петербурзі.

ЛІТЕРАТУРА

- Дацьшен В. Г. **Изучение истории Китая в Российской империи**. Москва, 2015.
- Лятошинській Н. **Августъ Людвигъ Шлецеръ и его историческая критика**. Київ, 1884.
- [Россохин Л., Леонтьев А.] **Обстоятельное описание происхождения и состоянія маньчжурскаго народа и войска, въ осьми знаменахъ состоящаго** (в 16 томахъ). Санкт-Петербург, 1784.
- Шльоцер А. Л. **Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера, имъ самимъ описанная. Пребываніе и служба въ Россіи, отъ 1761 до 1765 г. Извѣстія о тогдашней русской**

литературь / Переводъ съ немецкаго съ прим. и прилож. В. Кеневича // **Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ**. Т. 13. Санктъ-Петербургъ, 1875.

August Ludwig (von) Schlözer in Europa / H. Duchhardt, M. Espenhorst (Hrsg.). Göttingen, 2012.

Baack L. J. Undying Curiosity: Carsten Niebuhr and the Royal Danish Expedition to Arabia. Stuttgart, 2014.

Bock A. Schlözer. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts. Hannover, 1844.

De Melo Araujo A. A verdade da crítica: o método histórico-crítico de August Ludwig (von) Schlözer e o padrão histórico dos juízos // **História da Historiografia: International Journal of Theory and History of Historiography**, Ouro Preto. V. 8, No. 18. 2015. DOI: <https://doi.org/10.15848/hh.v0i18.916>

Doering J. M. H. Leben A. L. v. Schlözer's. Nach seinen Briefen und andern Mittheilungen. Zeitz, 1836.

Fürst F. August Ludwig von Schlözer, ein deutscher Aufklärer im 18. Jahrhundert. Heidelberg, 1928.

Niebuhr K. Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern. Bd. 1. Kopenhagen, 1774. DOI: <https://doi.org/10.11588/diglit.5586>

Niebuhr K. Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern. Bd. 2. Kopenhagen, 1778. DOI: <https://doi.org/10.11588/diglit.5587>

Lauer R. Schlözer und die Slawen // **August Ludwig (von) Schlözer in Europa** / H. Duchhardt, M. Espenhorst (Hrsg.). Göttingen, 2012. DOI: <https://doi.org/10.13109/9783666101038.23>

Muhlack U. Der Vermittler der Welt. Ein Zugang zum Verständnis des "ganzen" Schlözer // **August Ludwig von Schlözer in Europa** / H. Duchhart, M. Espenhorst (Hrsg.). Göttingen, 2012. DOI: <https://doi.org/10.13109/9783666101038.11>

Nokkala E. August Ludwig Schlözer's General History of Trade and of Seafaring (1758): Cameralism, Natural History, and the Rise of Civilisation // **Histories of Trade as Histories of Civilisation** / A Alimento & A Della Fontana (eds). Palgrave Macmillan, 2021. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-80087-1_7

Osterhammel J. Unfabling the East: The Enlightenment's Encounter with Asia / R. Savage (transl.). Princeton – New York, 2018.

Peters M. Von Göttingen nach St. Peterburg und zurück – Grenzüberschreitungen am Leben und Werk August Ludwig (von) Schlözers (1735–1809) // **Russland und die "Göttingische Seele"** / T. Mittler, S. Glitsch (Hrsg.). Göttingen, 2004.

Peters M. Altes Reich und Europa: Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809). 2^a ed. Münster, 2005.

Schlözer A. L. Försök til en allmän historia om handel och sjöfart uti the äldsta tider. Stockholm, 1758.

Schlözer A. L. Kritisch-historische Neben Stunden: Origines Osmanicae; Papir Geld, eine Mongolische Erfindung im 13den Säc; Ideal einer "Anleitung zur Kenntniss der asiatischen Staaten-Geschichte im Mittel-Alter". Göttingen, 1797.

[*Schlözer A. L.*]. **August Ludwig Schlözer's öffentliches und privat-Leben, von ihm selbst beschrieben. Erstes Fragment. Aufenthalt und Dienste in Russland, von J. 1761 bis 1765. Literar-Nachrichten von Russland in jenen Jaren**. Göttingen, 1802.

[*Schlözer Christian von*]. **August Ludwig von Schlözers öffentliches und Privatleben: aus Originalurkunden und, mit wörtlicher Beifügung mehrerer dieser letzteren, vollständig beschrieben von Christian von Schlözer**. Bd. 1–2. Leipzig, 1828.

[*Spon J.*]. **Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676, par Jacob Spon, Docteur Medecin Aggregeré á Lyon, et George Wheler, gentilhomme Anglois**. Vol. 1, 2. Lyon, 1678.

[*Spon J.*]. **Miscellanea eruditae antiquitas in quibus marmora, statuae, musiva, toreumata, gemmae, numismata, Grutero, Ursino, Boissardo, Reinesio, aliisque antiquorum Monumentorum Collectoribus ignota, & hucusque inedita referuntur ac illustrantur**. Lugduni [Lyon], 1685.

Wheler G. A Journey into Greece in the Company of Dr. Spon of Lyons, in six books. London, 1682.

REFERENCES

- Datsyshen V. G. (2015), *Izucheniye istorii Kitaya v Rossiyskoy imperii*, Prospekt, Moscow. (In Russian).
- Lyatoshinskiy N. (1884), *Avgust Luydvig Shletzer i yego istoricheskaya kritika*, Un. tipografiya, Kyiv. (In Russian).
- [Rossokhin L. and Leont'ev A.] (1784), *Obstoyatel'noe opisanie proiskhozhdeniya i sostoyaniya man'chzhurskogo naroda i voyska, v oc'mi znamenakh sostoyaschago (v 16 tomakh)*, Saint Petersburg. (In Russian).
- Shletzer A. L. (1875), “Obzshestvennaya i chastnaya zhizn' Avgusta Luydviga Shletzera, im samim opisannaya. Prebyvanie i sluzhba v Rossii, ot 1761 do 1765 g. Izvestiya o togdashney russkoy literature, Perevod s nemetskago s prim. i prilozh. V. Kenevicha”, *Sbornik otdeleniya russkago yazyka i slovesnosti Imperatorskoy akademii nauk*, Vol. 13, Saint Petersburg. (In Russian).
- August Ludwig (von) Schläzer in Europa* (2012), H. Duchhardt and M. Espenhorst (Hrsg.), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Baack L. J. (2014), *Undying Curiosity: Carsten Niebuhr and the Royal Danish Expedition to Arabia*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Bock A. (1844), *Schläzer. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts*, C. F. Kius, Hannover.
- De Melo Araujo A. (2015), “A verdade da crítica: o método histórico-crítico de August Ludwig (von) Schläzer e o padrão histórico dos juízos”, *História da Historiografia: International Journal of Theory and History of Historiography*, Ouro Preto, V. 8, No. 18, pp. 93–109. DOI: <https://doi.org/10.15848/hh.v0i18.916>
- Doering J. M. H. (1836), *Leben A. L. v. Schläzer's. Nach seinen Briefen und andern Mittheilungen*, Immanuel Webel, Zeitz.
- Fürst F. (1928), *August Ludwig von Schläzer, ein deutscher Aufklärer im 18. Jahrhundert*, Winter, Heidelberg.
- Niebuhr K. (1774), *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Bd. 1, Nikolaus Möller, Kopenhagen. DOI: <https://doi.org/10.11588/diglit.5586>
- Niebuhr K. (1778), *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Bd. 2, Nikolaus Möller, Kopenhagen. DOI: <https://doi.org/10.11588/diglit.5587>
- Lauer R. (2012), “Schläzer und die Slawen”, in H. Duchhardt and M. Espenhorst (Hrsg.), *August Ludwig (von) Schläzer in Europa*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, pp. 23–40. DOI: <https://doi.org/10.13109/9783666101038.23>
- Muhlack U. (2012), “Der Vermittler der Welt. Ein Zugang zum Verständnis des ‘ganzen’ Schläzer”, in H. Duchhardt and M. Espenhorst (Hrsg.), *August Ludwig von Schläzer in Europa*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, pp. 11–22. DOI: <https://doi.org/10.13109/9783666101038.11>
- Nökkala E. (2021), “August Ludwig Schläzer's General History of Trade and of Seafaring (1758): Cameralism, Natural History, and the Rise of Civilisation”, in A. Alimento & A. Della Fontana (eds), *Histories of Trade as Histories of Civilisation*, Palgrave Macmillan, pp. 217–244. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-80087-1_7
- Osterhammel J. (2018), *Unfabling the East: The Enlightenment's Encounter with Asia*, R. Savage (transl.), Princeton University Press, Princeton and New York.
- Peters M. (2004), “Von Göttingen nach St. Peterburg und zurück – Grenzüberschreitungen am Leben und Werk August Ludwig (von) Schläzers (1735–1809)”, in *Russland und die “Göttingische Seele”*, T. Mittler and S. Glitsch (Hrsg.), Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, Göttingen, pp. 183–199.
- Peters M. (2005), *Altes Reich und Europa: Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schläzer (1735–1809)*, 2^a ed., Lit Verlag, Münster.
- Schläzer A. L. (1758), *Försök til en allmän historia om handel och sjöfart uti the äldsta tider*, Grefing, Stockholm.
- Schläzer A. L. (1797), *Kritisch-historische Neben Stunden. Origines Osmanicae*, Papir Geld, eine Mongolische Erfindung im 13den Säc, Ideal einer “Anleitung zur Kenntniss der asiatischen Staten-Geschichte im Mittel-Alter”, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- [Schläzer A. L.] (1802), *August Ludwig Schläzer's öffentliches und privat-Leben, von ihm selbst beschrieben, Erstes Fragment. Aufenthalt und Dienste in Russland, von J. 1761 bis 1765, Literar-Nachrichten von Russland in jenen Jaren*, Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, Göttingen.

[Schlözer Christian von] (1828), *August Ludwig von Schlözers öffentliches und Privatleben: aus Originalurkunden und, mit wörtlicher Beifügung mehrerer dieser letzteren, vollständig beschrieben von Christian von Schlözer*, Bd. 1–2, Hinrich, Leipzig.

[Spon J.] (1678), *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676*, par Iacob Spon, Docteur Medecin Aggregeré á Lyon, et George Wheler, gentilhomme Anglois, Vol. 1 and 2, Lyon.

[Spon J.] (1685), *Miscellanea eruditae antiquitas in quibus marmora, statuae, musiva, toreumata, gemmae, numismata*, Grutero, Ursino, Boissardo, Reinesio, aliisque antiquorum Monumentorum Collectoribus ignota, & hucusque inedita referuntur ac illustrantur, Fratrum Huguetan & Soc, Lugduni, [Lyon].

Wheler G. (1682), *A Journey into Greece in the Company of Dr. Spon of Lyons, in six books*, London.

Г. В. Папакін

“Орієнтальний” Август Людвіг Шльоцер: подорож на Схід, що не відбулася

Розкрито форми зацікавлення Сходом відомого історика, політолога, джерелознавця доби Просвітництва Августа Людвіга Шльоцера, якого називали “німецьким Вольтером”. Зі студентської лави в Геттінгенському університеті він готувався до тривалої подорожі Близьким Сходом, Персією, Індією. Вона мала здійснитися в 1760-х роках, задля чого амбітний юнак вивчав східні мови, звичаї та історію багатьох азійських країн. Але таким планам не судилося здійснитися через запрошення до столиці Російської імперії. Тут Шльоцер, не полишаючи юнацької мрії, занурився у світ руських літописів, став відомим спеціалістом у цій галузі, а от здійснити подорож на Схід йому не дали. Під час перебування в Санкт-Петербурзі, а згодом працюючи в Геттінгені, науковець був дотичний до різних проблем синології, османістики, монголознавства, публікував праці з такої тематики. Це були дослідження із всесвітньої історії, східного джерелознавства, лінгвістики тощо. Він розглядав історію Сходу як значну частину всесвітньої історії, що віддзеркалилося в його німецьких публікаціях. Сходознавчі зацікавлення, попри те що не реалізувалися шляхом мандрівки, стали вагомою частиною наукового доробку відомого вченого. Можна стверджувати, що орієнтальні зацікавлення повністю вписувалися у формат його діяльності як “посередника світу”.

Ключові слова: Август Людвіг Шльоцер; арабська та гебрейська лінгвістика; Геттінгенський університет; Імператорська академія наук у Санкт-Петербурзі; Схід

Стаття надійшла до редакції 18.02.2024